

DIMITRIE GUSTI: METAFORA – ÎNTRE „CUVIINȚĂ” ȘI „GUST”

CLAUDIA-ILEANA SPINEANU

Cuvinte-cheie: *metaforă, substituție, elocvență, cuviință, gust*

Figurile retorice s-au aflat în centrul unor dezbateri îndelungi din antichitate și până în zilele noastre, ajungând să fie indicate ca obiect fundamental al studiului retoricii în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea de către César Chesneau Dumarsais¹ și Pierre Fontanier², acesta din urmă fiind numit de către Gerard Genette „un Saussure al retoricii”³.

Ca figură retorică, metafora este un concept abordat în toate disciplinele filologice, de la filosofie la lingvistică, teoria literaturii, stilistică, poetică, estetică etc. Intenția unei exprimări alese, a vorbirii frumoase și convingătoare (*Grais ingenium, grais dedit ore rotundo loqui*⁴) a fost exprimată de mai toți retorii greci și romani, mulți dintre ei scriind tratate în care dădeau sfaturi pentru o exprimare atrăgătoare și convingătoare.

Vorbirea frumoasă și convingătoare i-a preocupat întotdeauna și pe cărturarii de pe teritoriul românesc. Deși s-a afirmat că retorica apare la noi abia în secolul al XVIII-lea, dimensiunea retorică a culturii și limbii literare românești este evidentă cu mult înainte, dar aceasta devine tot mai explicită atât ca teorie, cât și ca practică a

¹Dumarsais, César Chesneau, *Despre tropi*, București, Editura Univers, 1981.

²Pierre Fontanier, *Figurile limbajului*, București, Editura Univers, 1977.

³Gerard Genette, *Figuri*, București, Editura Univers, 1978, p. 212.

⁴Vasile Florescu, *Retorica și neoretorica*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1973, p. 21.

scrisului în cursul secolului al XIX-lea, când au apărut, pe lângă tratatele de retorică (unele rămase în manuscris) și lucrări de poetică, lucrări de stilistică sau epistografii. „Meșteșugul vorbirii”, introdus în învățământ de la începutul acestuia în limba română, a contribuit la educarea multor generații din mijlocul cărora s-au ridicat oameni de cultură sau scriitori. Unul dintre dascălii care a cunoscut consacrarea prin intermediul retoricii este Dimitrie Gusti. *Ritorică pentru tinerimea studioasă* (tipărită în 1852) s-a impus între operele de specialitate ale vremii ca fiind cea mai valoroasă.

Deși s-a spus că din retorica sa transpare principiul imitației, trebuie subliniat că Dimitrie Gusti a mers pe același filon al acumulării, „al dezvoltării unor adevăruri îndelung verificate de experiență”⁵.

Examinarea literaturii și a textelor scrise de-a lungul vremii ca formă a mimesis-ului trebuie căutată în gândirea filosofică greco-latină, la Platon și Aristotel. Cei doi filosofi au concepții diferite cu privire la imitație. Dacă Platon consideră că imitația este o îndeletnicire „mincinoasă”, presupunând copierea mecanică a realității, Aristotel a fost primul care a dat imitației „demonstrare estetică”⁶, arătând că obiectul activității mimetice nu este realitatea superficială, ci o realitate esențială situată în limitele verosimilului și ale necesarului.⁷

Se pune problema noutății și a originalității. Desigur că nimeni nu începe cu propria gândire, dar fiecare reconfigurează o altă perspectivă, introduce o nouă dimensiune de cercetare. Nici un text

⁵Mircea Frânculescu, în *Studiu introductiv la Dimitrie Gusti, Ritorică pentru tinerimea studioasă*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984, p. 15.

⁶Heinrich F. Plett, *Știința textului și analiza de text*, București, Editura Univers, 1983, p. 15.

⁷Aristotel oferă un alt înțeles termenului *mimesis*. Pentru el imitația înseamnă cunoaștere, de vreme ce contemplarea unei creații de orice natură se situează în sfera intelectualului. Imitația nu poate fi doar fantezie. Datoria artistului este să conducă individualul spre universalitate. Imitația nu este văzută în sensul unei reproduceri identice, ci al unei transfigurări în frumusețe, al unei recreări impresionante și durabile. De asemenea, Aristotel considera că istoria are caracter particular, pe când creația (poezia) are caracter universal.

nu există în întregime prin sine, ci este perceput totdeauna într-un context de semnificare. Fiecare text trimite la alte texte, la o rețea asemănătoare unei pânze a Penelopei. Prin urmare, putem spune că Dimitrie Gusti acceptă ideile înaintașilor, mai ales străini, pentru că tradiția retorică internă nu îi putea oferi sprijin. Ca și în retoricile consultate, el subliniază importanța elocuțiunii, acea etapă esențială din construirea și susținerea discursului⁸. Profesorul ieșean descoperă că elocuțiunea este cea care oferă plăcere sufletului și „aprire” inimii: „Elocuțiunea este partea ritoriceii care ni prescrie reguli, cum să ni exprimăm mai bine, mai corect și mai frumos prin cuvinte ideile și simțimintele noastre. După ce, dară, s-a meditat sujetul cum trebuie să fie și după ce i s-a înorînduit părțile într-un chip cuviincios, atunce rămâne a se preocupa cu elocuțiunea, care în genere luată este expresiunea cugetărei, iară privită ca parte a elocvenței ea ne învață a înfrumuseța, a înflori, a da plăcere, putere și foc cuvântărei, prin care să se aprindă inimile și să se convingă sufletele. Elocuțiunea este o armă foarte puternică a oratorului sau ferul cu care va să câștige biruința; ea face tot acea treabă oratorului ca și coloritul pictorului pentru tablou.”⁹.

În cadrul discursului literar frumusețea și expresivitatea este asigurată de către figurile semantice, pe care Dimitrie Gusti le numește „figurile de cuvinte numite tropuri”¹⁰. Plett consideră că tropii se bazează pe deviație semantică, mai exact pe o substituție, pe baza similarității: „Un trop este format deci din două elemente: (1) o expresie înlocuitoare, [...] care dă forma specifică a tropului: metaforă, metonimie, sinecdocă etc.; și (2) o expresie înlocuită [...]”¹¹.

Profesorul ieșean vorbește despre originea tropilor, care „zbucesc din influința imaginațiunii ce o exersează asupra vorbirii”¹².

⁸Retorica latină numește următoarele etape în crearea discursului: **inventio** (adunarea materialului), **dispositio** (aranjarea lui), **elocutio** (grija pentru limbaj și stil), **memoria** (asimilarea, memorarea), **actio** (grija pentru gestică, mimică, atitudini etc.).

⁹Dimitrie Gusti, *op. cit.*, p. 151.

¹⁰Heinrich F. Plett, *op. cit.*, p. 289.

¹¹*Ibidem*.

¹²Dimitrie Gusti, *op. cit.*, p. 261.

Meritul acestor figuri, în viziunea cărturarului, este aceea că ele oferă o imagine mai vie a obiectului decât ar oferi-o cuvintele comune: „Figurile mai au încă o însemnătate, căci ele ni dau despre obiectul principal o idee mai clară și mai vie, care prin cuvinte simple niciodată n-am puté-o avea, și acesta este unul din meritele lor cele mai principale.”¹³.

Relația care se stabilește între termenii unor tropi este sugestiv punctată de către Dimitrie Gusti. Crearea metaforei este posibilă doar pe baza asemănării termenului obișnuit cu cel neobișnuit cu care este substituit, neclaritatea legăturii dintre aceștia „obosind”, în viziunea cărturarului, spiritul cititorului: „Tropurile trebuie să aibă o relațiune văzută între obiectele între care se fac, căci numai în virtutea acestei relațiuni numele unuia poate fi trecut la celălalt. Tropurile produc plăcere spiritului fără a-l obosi, căci înțeleg cu ușurătate dreapta și frumoasa asemănare sau relațiune ce se fac între obiecte.”¹⁴.

Teoria substitutiei, formulată în cadrul retoricii clasice (Pierre Fontanier, lingviștii saussurieni etc.), tratează metafora din punct de vedere retoric, aceasta fiind considerată o figură ce ține de cuvânt luat ca unitate separată. Ea presupune o deplasare și o extindere a sensului convențional al cuvintelor în funcție de o relație de similitudine. Mai toate definițiile care se încadrează în această teorie afirmă că metafora se bazează pe „o schimbare de sens”¹⁵ și pe o substituție, constând în înlocuirea unui termen cunoscut cu un altul neobișnuit, pe baza unei comparații subînțelese.

Definiția oferită de *DEX* subliniază termenii sub forma „cuvântului obiect de comparație” și a „cuvântului-imagine”: „Figură de stil rezultată dintr-o comparație subînțeleasă prin substituirea cuvântului obiect de comparație cuvântul- imagine.”¹⁶.

Dimitrie Gusti înscrie definiția metaforei în teoria substituției. Definiția sa insistă asupra comparației subînțelese, dar și asupra ideii

¹³*Ibidem*, p. 263.

¹⁴*Ibidem*, p. 263.

¹⁵Elena Slave, *Metafora în limba română*, București, Editura Științifică, 1991, p. 9.

¹⁶*Dicționar explicativ al limbii române*, București, Editura Univers Enciclopedic, 1998, p. 624.

de înlocuire, de substituire a sensului propriu cu sensul figurat. Este foarte sugestivă folosirea verbului *a strămuta*¹⁷, care nuanțează exact transformarea presupusă de o metaforă, „prefacerea” termenului neobișnuit din termenul obișnuit, cunoscut: „Metafora, cuvânt grecesc, care însemnă a transporta, este un trop ce strămută înțelesul propriu al unui cuvânt într-altul figurat, păstrînd însă, după cum s-a zis, un raport de cuviință între ele. [...] Metafora este un fel de comparațiune scurtată, pentru care trebuie a lua bine aminte de a face deosebire între ele. [...]”¹⁸

Exemplele și explicațiile dascălului ieșean sunt clare și complexe: „Așa metaforic s-ar zice unui rebelitoriu îndrăzneț: *leul acesta*; unui ministru ce este folositoriu siguranței statului că este *columna statului*; ferestrelor cum că sunt *ochii casei*. Vroind a zugrăvi prin un singur cuvânt servițiile care a făcut Marțelus Romei prin curajul său și acele pe care Fabius cu înțelepciunea le-a arătat, vom zice cu istoricii vechimei că Marțelus era *sabia* Romei și Fabius *scutul ei*.”¹⁹

Dimitrie Gusti atrage atenția pentru păstrarea cuviinței și a gustului în construcția metaforelor, menite a „da frumuseță și plăcere”. Autorul condamnă metaforele „defectuoase”, adică cele care nu păstrează măsura dintre lucrul și termenul figurat, dintre ideile și imaginile care le reprezintă, demersul „decodării” metaforei devenind, în cazul îndepărtării excesive a termenilor, foarte greoi: „În testamentul politic al lui Ștefan cel Mare găsim următoarea metaforă când se vorbește despre starea cea tristă a țării sale și de puterea lui Soliman: «*Drept aceea ce cuvine a alege mai bine să îmbîlînzim asprimea soartei, decît prin vreamătul armelor să trezim leul.*»

Prin *leu*, metaforic se înțelege *turcul*, a căruia putere în acele timpuri era preponderentă între popoare ca a leului între animale.

¹⁷*A strămuta* provine, conform DEX, din latinescul *extramutare*. Dimitrie Gusti folosește varianta populară cu sensul „a prefăce”, „a transforma”.

¹⁸Dimitrie Gusti, *op. cit.*, p. 262-263.

¹⁹*Ibidem*, p. 263.

De însemnat este că, în facerea metaforilor, totdeauna să se păzască raportul cuviinței și al gustului între lucru și între cuvântul ce-l exprimă, între ideile sau icoanele ce nu sunt incompatibile, [...]”²⁰.

Problema apropierei semantice excesive a termenilor unei metafore a fost discutată de mai toți autorii care s-au ocupat de această figură de stil. Tudor Vianu atrăgea atenția asupra „structurii adânci” a metaforei, structură care presupune o anumită identitate între cei doi termeni, dar nu una absolută, lucru care permite evitarea unei eterogenii supărătoare și inutile: „Termenul metaforic care se substituie celui propriu este în parte identic cu acesta din urmă, și în parte deosebit de el. Dacă ar fi identitate absolută între cei doi termeni, n-ar putea exista niciun motiv aparent care să ne facă a prefera pe unul din ei celuilalt.”²¹.

Profesorul ieșean este și împotriva metaforelor care se construiesc cu ajutorul expresiilor comune, „dezgustătoare”, conducând descifrarea înspre un registru „ordinar”, ce nu mai poate determina înălțarea spiritului cititorului, ci obține doar „refuzul” inconștient al acestuia de a depăși o înțelegere „de rând”: „Asemene trebuie a lua aminte de a nu se face metafore cu obiecte sau expresiuni de rând și dezgustătoare, căci scopul lor este a da frumuseță și plăcere. Așa, Tertulian, vorbind despre potopul universal, greșăște numindu-l: «*leșia naturei*».

N. Scurtescu în drama «*Despot-Vodă*», partea III, scena 2, ni dă o metaforă ce nu strălucește deloc prin frumuseță, fiind ordinară, și aceasta când Horvat, căpitanul ungar, întrebat de spatariul Dumitru «*cum mergem?*» răspunde:

«*Cam rău ne-am încurcat*

Diavolul de Tomșa ne ține-nchiși în cușcă

*Și ne-ar înghiți, poate, d-am fi cât o gălușcă».*²².

²⁰*Ibidem*, p. 264.

²¹Tudor Vianu, *Problemele metaforei*, în *Studii de stilistică*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1968, p. 302.

²²Dimitrie Gusti, *op. cit.*, p. 264-265.

Găsim în *Ritorică pentru tinerimea studioasă* și sfatul de a nu crea metafore prea mărețe. Metaforele prea trufașe nu fac decât să știrbească din „frumuseța și plăcerea” de care ar trebui să se bucure cititorul, fără „obosirea spiritului”: „[...] spatariul Dumitru, vorbind de strîmtorirea în care se află închiși în Suceava de Tomșa și spre-a arăta bravura moldovenilor și ungurilor, defăimînd pe armata lui Tomșa, zice metaforic:

*«Dar numai în vremi d-aste curajul se cunoaște,
Când taurii și lei se diosebesc din broaște.»*

Ferindu-ni de această greșală, este de luat aminte a nu face metafora prea sumeață, căci iarăși este defectuoasă [...]”²³.

Iată o metaforă frumoasă și corectă în viziunea dascălului ieșean, a cărui explicație insistă asupra justeții, exactității, dar și asupra „iluminării” pe care trebuie să o aibă cititorul în fața unei construcții metaforice: „Gr. H. Grandea în drama *«Elia și Ștefan, fiii lui Alexandru cel Bun»*, iată ce frumoasă metaforă ni dă cînd poporul, apăsător de tirania lui Elia sau Iliăș, vine la palat cu mitropolitul în frunte, iară hatmanul Boldur privindu-i zice:

*«A! Taurul Moldovei s-a deșteptat în fine,
A înțeles acuma ce nu-i se sună bine.
Flăcăule, te uită la el: cît e de brav!
Acest popor o dată măcar nu va fi sclav.
Albit îmi este capul, dar sînu-mi înflorește
Și focul tinereței prin sînge-mi podidește!
Să ni videm acuma, strigoi de venetici!
Cum veți voi ca bobul de linte să fiți mici.
Sunteți peptoși cînd este a stoarce biruri
grele,
A sugruma poporul cu cele mai mari rele.
Dar nu mă înșel ochii? Ce văd naintea lor?
E chiar mitropolitul. O, sîntule păstor,
Așa te vreau, naintea poporului ți-e locul;
El de la tine cere să i s-aline focul...»*

²³*Ibidem*, p. 265.

Poetul personifică cu justeță și sumeție pe poporul moldovan prin imaginea taurului sau bouului, ce e totodată și marca țării și care reprezintă și sumeția lui când e trezit din natura lui cea pacinică și laborioasă. «*Capul albit*» și «*focul tinereței*» este o antiteză metaforică în care scînteiază simțimîntul bravurei și al naționalității. «*Strigoi de venetici*» e o metaforă ce-i califică exact, căci ei vin din altă patrie, din lumea mormintelor. Micimea ca bobul (firul) de linte când sunt în pericol, cu peptoșia când storc la biruri și sugrumă poporul sunt figuri foarte vii și lovitoare.»²⁴.

Stilul ales și limba strălucitoare fac discursurile elocvente, capabile să seducă (*delectare*) și să convingă (*movere*) auditoriul, două deziderate ale retoricii. De fapt, scopul declarat al retoricii clasice era persuasiunea, care considera mai important felul în care este exprimată o idee decât contextul în care aceasta se situează sau chiar conținutul comunicării. Din această perspectivă, metafora poate fi considerată la Dimitrie Gusti drept un mijloc retoric, o formă de convingere și de seducție a cititorului.

Situând metafora între „cuvîință” și „gust”, dorind-o eliberată de hainele „sumeției” și ale termenilor comuni, stabilindu-i ca scop final sporirea frumuseții și plăcerii lecturii discursurilor în care apare, viziunea lui Dimitrie Gusti se încadrează în teoria clasică a substituției, cu accente clare de propăvăduire a elocvenței.

Bibliografie

- Aristotel, *Retorica*, București, Editura IRI, 2004.
Auerbach, Erich, *Mimesis. Reprezentarea realității în literatura occidentală*, Iași, Editura Polirom, 2000.
Dorcescu, Eugen, *Metafora poetică*, București, Editura Cartea Românească, 1975.
Dumarsais, César Chesneau, *Despre tropi*, București, Editura Univers, 1981.
Florescu, Vasile, *Retorica și neoretorica*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1973.
Fontanier, Pierre, *Figurile limbajului*, București, Editura Univers, 1977.
Genette, Gerard, *Figuri I*, București, Editura Univers, 1978.

²⁴*Ibidem*, p. 265-266.

Gusti, Dimitrie, *Ritorică pentru tinerimea studioasă*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984.

Plett, Heinrich F., *Știința textului și analiza de text*, București, Editura Univers, 1983.

Slave, Elena, *Metafora în limba română*, București, Editura Științifică, 1991.

DIMITRIE GUSTI: METAPHOR – BETWEEN TASTE AND DECENCY

Abstract

The present study brings into discussion the vision on metaphor of one of the most talented scholars and teachers of the Romanian nineteenth century culture: Dimitrie Gusti. The metaphor is a rhetorical tool, a form of persuasion and seduction of the reader. Dimitrie Gusti situates the metaphor between fit and taste, saying it should not be too bold or too common. In his vision, the aim of the metaphor is to give the discourse beauty and pleasure and thus to conduct to the “enlighten” of the reader.